

Csokonai kertjei

*„Engedj csak egyszer visszatekintennem,
Hadd nézzem, egy-két régi barátaim
És jó hazám mint tisztelik meg
Hólta után az igaz poétát.”*

– kéri vezetőjét Csokonai Vitéz Mihály lelke a túlvilágon (Fazekas Mihály Cs et F [Csokonai és Földi] című verséből). A halhatatlan költői lélek az idő minden dimenziójában jelen van, számára már nincs múlt és jövő: egyszerre tapasztal mindent, ami egykori önmaga számára jövő, utódai számára immár múlt. A Csokonai emlékezete jegyében létrejött városi terek is ilyen összecúsúzott időben mutatkoznak meg *A kert* című kiállítási egységben.

A városon végigtekintő Csokonait tulajdonképpen nem is nagyon lepi meg, hogy a mocsaras Paptava helyén a Kollégium mellett dúsan pompázó kertet talál, szökőkúttal, vízmedencével és üvegházzal. Az, hogy Debrecenben fűvészkert létesüljön, annak idején már nekik is eszükbe jutott öreg barátjával, Fazekas Mihállyal, akinek maga is segítségére volt, amikor a tervezett Fűvészkönyvhöz gyűjtötték a növények népnyelvi elnevezéseit. Ha valamely giz-gaznak nem volt saját neve, azt ők maguk keresztelték el, szép költői, vagy éppen konkrét, tulajdonságukra, használatukra vagy küllemükre utaló nevekkkel, mint Csukóka, Mámorka, Ebír, Csülleng, Kígyószisz, Gólyaorr, Nyíltok. Ez jó játék volt, s Csokonai mindig sajnálta, hogy a munka nagy részében már nem vehetett részt, azt Fazekas és sógora, Diószegi Sámuel végezték el – ha nagyon tanácstalanok voltak, még a gazdasszonyt is behívva a konyhából egy jó ötletért, nyelvi leleményért. A fűvészkertben, amit itt lát, ezek a nevek már kis táblákon a növények tövébe vannak szúrva, hogy mindenki megismerhesse azokat. A kert tényleges megvalósítása majd a *Fűvészkönyv* megjelenése után (1807), Kazinczy Ferenc szorgalmazása révén indult meg, aki maga is lelkes kertész volt és sokszor kért tanácsot Fazekaséktól vagy küldött nekik külföldi botanikus kertekben gyűjtött, ismeretlen virágmagvakat kipróbálásra, meghatározásra. A kerttelepítéshez azonban csak jóval később, Kerekes Ferenc kollégiumi természetrajz-professzor irányításával kezdtek hozzá (1828), igazgatónak Fazekast jelölve ki, aki azonban meghalt, mielőtt a munkát elkezdhetné volna. Csak a kertben fölállított allegorikus szobor őrzi az emlékezetét, és, nini, ezt egy olyan kör állította, amely meg az ő, Csokonai nevét viseli. Kazinczy a fűvészkertet még a

Nagyerdőre szánta – sokkal jobb helyen van azonban itt, bent a város közepén, gondolja Csokonai, ahol a diákoknak közeli tanulóhelyül szolgálhat. És tényleg használják is, a padokon, a bokrok alján diákok üldögélnek, a kert közepén a kútban összegyűrt verskezdemények áznak, a kertész alig győzi a sok papírt esténként kihalászni. Az összecúsúzott időben az is látszik, hogy mindenkinek igaza lett végül, mert amikor az egykori üvegház helyén fölépült a Déri Múzeum, a kert plántái mégis kiköltöztek az erdőre, hogy az egyetemi botanikus kertben éljenek tovább, ott is az oktatást és a tanulást szolgálva.

Annak idején, amikor ő nagy dunántúli vándorlásáról végleg hazatért (1800), még csak Fazekas kiskertjének gondosan ápolt ágyásai közt a Várad utcán, a nagyerdőn, vagy közös barátjuk, Beck Pál téglási birtokán botanizálhattak. A természet- és növényismeret, a kertészkedés nem csak önmagáért való vagy a világ megismerését célzó szenvedélyük volt, hanem e munka révén megteremthetőnek vélték egy idilli, békés, csak a legbensőbb barátok számára kinyíló, személyes világot is, afféle múzsai ligetet. A kerti lugasban oly kedélyesen borozó baráti körünkhöz, gondolja Csokonai, akkor még hozzá tartozott korán elhunyt közös mesterünk, Földi János doktor is, aki nemcsak orvos, de természettudós és nyelvész is volt, akitől mindannyian megtanultuk a magyar verselés módozatait, s akitől nemcsak a Fűvészkönyv megírásának eszméje származott – Fazekasék az ő elveit követve írták meg munkájukat – hanem az első rendszeres magyar állattan kiadása is, rengeteg újonnan alkotott névvel. Gyakori vendég volt Fazekasnál, emlékszik Csokonai, Diószegi prédikátor úr mellett, Nagy Gábor ügyvéd úr és Kis Imre salétromfőzési felügyelő úr, Sándorffy József és Szentgyörgyi József doktor urak, akik őt is ápolták és támogatták hosszan elhúzódó betegségében, s akik nemcsak neki, de Kazinczynak is személyes ismerősei voltak. Mind okos, tájékozott, nagy műveltségű, literátus férfiak, vagyis olyanok, akik rendes tudományuk mellett rendszeresen foglalkoznak irodalommal, nyelvekkel, költészettel, oktatással is, Szentgyörgyi főorvos úr imádságai még az énekeskönyvbe is bekerültek. Csokonai mindnyájuknak írt köszöntő verseket különböző alkalmakra – névünnepre, gyermekek születésére vagy éppen temetésre – , barátai ezt várták tőle, s ő szívesen, könnyedén tett ennek eleget. Költészetről komolyan beszélgetni azonban igazán csak Fazekassal tudott, akivel fel is olvasták egymásnak a születő műveket s kölcsönösen megbírálták azokat. Fazekas ebben az együtt töltött pár évben írta meg versei javarészét, s ekkor vetette papírra a *Lúdas Matyi* első változatát is (1804), mert nem tetszett neki, hogy az ő *Dorottya* című komikus eposza (amely 1804 januárjában jelent meg) erkölcsi tanulság nélkül való. Miután az életből eltűntem, gondolta Csokonai, Fazekas csaknem

egészen felhagyott a versírással, hiányzott neki a baráti vetélkedés és támogatás, a szellemi közösségből táplálkozó, alkalom adta ihlet – a költészetnél jobban érdekelték a növények, a *Füvészkönyv* és Debrecen sorsa, amelynek hamarosan választott tanácsnoka lett. Barátja emlékezetének ápolását pedig a legszorosabban, ha nem kizárólag Debrecenre tartozónak gondolta, a város dolgának és kötelességének. Csokonai érdeklődve figyelte, mint csapott össze az ő nevében, a város védelmében Fazekas, mint „Debrecen bajnoka”, Kazinczy Ferencsel, a „világpolgárral”.

Kazinczy a maga ízlésében sohasem kételkedő, megfellebbezhetetlen modorú, ugyanakkor túlérzékeny személyisége nehezen viselte az ellentmondást, s ez az indulat nyelvújítási harcában is gyakran elragadta. Az pedig, hogy a doktor Földi nyelvtana alapján szerkesztett *Debreceni Grammatika* (1795) éppen az ellenkezőjét hirdette a nyelvújítás tanainak, Kazinczy számára megbocsáthatatlan bűn volt. Haragját azonban nem csak a nyelvtan íróira, a kollégium professzoraira és a prédikátorokra, hanem Debrecen egész népére kiterjesztette, s megalkotta a mindig megvetően kiejtett „debrecenyiség” fogalmát, amelyen maradiságot, dogmatizmust, szúklátókörséget, önhittséget és műveletlenséget értett, s ez határozta meg minden ítéletét. Pedig a debreceniek talán csak saját nyelvüket és szokásaikat védték, csak hagyományaikhoz ragaszkodtak, csak az ahhoz képest túlságosan mesterségesnek és idegennek ható alakulatokat elleneztek: nem magát az újítást, csak annak szertelenségét.

Csokonainak még a lelke is sajog, ha felidézi, hogy halálakor milyen kevés, alig néhány hónap választotta el attól, hogy megvalósíthassa saját kertjét, saját otthonát, saját, csak az alkotásnak berendezett Tusculanumát, s milyen kevés attól, hogy kinyomtatott művei eladása révén hírré, névre és jövedelemre tegyen szert. Ezért is figyelte rémülten, hogy évek munkájával elrendezett költői életművét éppen a Debrecen ennyire megvető Kazinczy akarja sajtó alá rendezni, mégpedig úgy, hogy azt saját esztétikai elveihez igazítva kigyomlálja és megmetszi, mint egy burjánzó kertet. Szerencsére barátai és édesanyja nem adták ki a kezükből a hagyatékot, s Fazekas sem volt hajlandó arra, hogy bármilyen lelki rokonság révén közreműködjön egy ilyen tisztogató munkában: Csokonai ezért mindig hálával gondolt rájuk.

A következő összecsapáson azonban csak nevetni tudott. Fiatalon, „vidám természetű poéta” korában nem érdekelte még a túlvilág, a boldogságot kizárólag ebben a világban kereste és remélte megtalálni, önmagára csak természeti lényként gondolt, aki a beteljesedett szerelem révén képes azonosulni a világmindenség nagy egészével, s a szeretet halált legyőző erejével betagozódni a természet örök körforgásába. „*A koporsó után éppen azt képzelem, / Ami bölcsőm előtt történt vala velem: / Aluszom, jó álom, mihelyt*

elenyészek, / S élőből egy rakás minerálé lések” – írta akkor, s azt is képzelte, hogy ez a folytonosság nemcsak a természetben, hanem az utódok emlékezetében is megőrzi majd őt, a versek örökléte biztosítja halhatatlanságát. A kudarcok azonban, gondolja most, az elveszett szellemi otthon, az elveszett szerelem és a halál közelségének érzete a földi boldogság megélését csöndes szemlélődéssé, békés beletörődéssé változtatta az utolsó évekre. Az örök túlvilági boldogságban ugyan továbbra is kételkedett, de az emlékezet megőrző erejét ekkor már csak verseinek kívánta és remélte; ehhez képest immár mellékesnek gondolta, ha személyét feledik, ha testét mohos sírhalom is fedi. Mindarra azonban, amit most visszatekintve lát, nem számíthatott. Az nagyon jólesett neki, hogy temetésén (1805. január 30.) háromezer főnyi tömeg búcsúzott tőle, s elsősorban az ezúttal egységesen ki nem rendelt, csak saját jóérzésükből megjelent kollégiumi diákok – de bennük soha nem is kellett csalatkoznia, hiszen ők mindig mellette álltak, verseit másolták, továbbadták, legendáját terjesztették és nagyra növelték, betegségében ápolták, egy diáktársa, Domby Márton, életrajzát is megírta (1817). Azt azonban nemcsak ő, de más sem gondolta Debrecenben, hogy sírja emlékhely lehetne, hogy ő többet érdemelne másnál, s többet a személyes emlékezet mulandóságánál. Kazinczy azonban megpróbálta a debrecenieket rábeszélni, a református hagyományoktól merőben idegenül, egy, a korban divatos, klasszicista ízlésű síremlék felállítására, amelyhez mecénást is talált – ám nem személyének, hanem költészetének emlékezetére. Miután a kiadás körüli hercehurca révén e költészetről mindenki ismerte Kazinczy véleményét, önmagában ez is elég lett volna az újabb félreértéshez, a tervezett felirattal azonban, amely szándékát kifejezte volna, végig sértette a debrecenieket. Kazinczy számára ugyanis egyértelmű volt, hogy az „Et in Arcadia ego” – „Árkádiában éltem én is” – felirat azt jelenti: *„Művész valék, s boldogul éltem a művészi szép élet szférájában”*. Debrecen literátus emberei azonban a feliratot, régi források alapján, úgy értelmezték, hogy Árkádia a régi latinok marhalegeltető tartománya volt, s jó legelő, kivált szamarak számára. Az, hogy éppen ez által lett az ókori pásztoridillek ideális helyszíne, s így Kazinczy utalása is érthető lehet, számukra nem tűnt meggyőzőnek, hiszen nem tudhatták, hogy ezt mindenki más is megérti-e, így a feliratban csak a műveletlenségükre való célzást látták. Ám ha már az adott helyzetben szükségessé vált a síremlék kérdésén elgondolkodni, ők azzal éppen a nagy embert tisztelték volna meg, s ezért a nagyság egyértelmű jelképeként egy piramist emeltek volna a sír fölé – Kazinczy számára ismét a teljes értetlenség jeleként. A kibontakozó, két évig intenzíven, de lappangva még évtizedekig tartó, elmérgesedett és személyeskedő, levélbeli és hírlapi vita végül oda vezetett, hogy harminc évig semmilyen emlék nem készült. Mire a

kollégiumi diákok észbe kaptak, a sírt elnyelte a föld, s csak körülbelül állapították meg a végül közadakozásból felállított nehéz vasgúla helyét (1836). A széttekintő Csokonai azonban ismeri az ő kedves füstű városát, és csak mosolyog mindezen.

Azért is teheti ezt jó szívvel és békés megelegedésben, mert látja, hogy amíg az irodalmárok elméleti kérdéseken vitáznak, az ő halhatatlanságának kérdését régen elrendezte magában Debrecen népe és az egész Alföld református magyarsága. Nemcsak a versei terjednek kéziratos másolatokban, nemcsak szerelmes verseit tartalmazó, még saját maga által megszerkesztett *Lilla* című kötete (1805) népszerű olvasmány, nemcsak borivós és pajzán verseit idézik gyakran, de a Csokonai nevet viselő alak beépült a néphitbe és a néphagyományba is, mint garabonciás diák vagy jövendőmondó, akinek éves jóslatait minden gazda lemásolta és kéznél tartotta. Miután ő maga kimúlt az árnyékvilágból, mindenki eldönthette, hogy számára melyik alakváltozat a kedves, melyikre akar emlékezni, ám testi valójának, arcmásának megörökítését éppúgy nem érezte szükségesnek senki, mint ahogy a sírjel állítását sem. Amikor azonban Ferenczy István, a nemzet első szobrása, márványba faragta az idealizált arcvonásokat (1818), amelyben Csokonai sem ismert magára, s a mellszobrot a Kollégiumnak ajándékozta, azzal ismét ráébresztette saját felelősségükre a debrecenieket, és ismét konfliktust támasztott Kazinczyval. A szép klasszicista szobor ugyanis csak Kazinczy tetszését nyerte el s a diákok köszönték meg versben Ferenczynek – a professzorok még ekkor sem értették, mivel érdemelte ő ki a csak nagy tettek végrehajtóinak járó, babérkoszorút viselő portrét. A vitában azonban ezúttal nem kellett állást foglalniuk, elég volt a szobrot elzárni a Kollégium könyvtárában, ahol lehetőleg minél kevesebben láthatták.

A városon végigtekintő Csokonai azonban azt találja, hogy a debreceniek, ha majd ötvenéves fontolgatás után is, de megalkották és piedesztálra emelték a maguk Csokonaiját is (1872). Ő ugyan csak abból tudja, hogy az a kezében ókori költőkhöz hasonlóan lantot tartó, de magyar ruhát viselő deli legény a Hatvani professzor háza előtti kertben felállított magas talapzaton az ő képmása lenne, hogy arany betűkkel rá van írva a neve – különben nem sok hasonlóságot lát egykori tüdőbeteg önmagával. A városlakókat azonban, úgy tűnik, ez egyáltalán nem zavarja: a szobor képét megformázva látja dísz tárgyakon éppúgy, mint cégérekén vagy mézeskalácsfigurákon, s a Darabos utcán, anyja házával szemben, kapudíszként is kifaragva. Igaz, ahogy hallotta, ennek „jó volt aláírni, hogy CsVM, mert magunk is azt gondoltuk, hogy Paprika Jancsi”. Miközben örül neki, hogy nevét nem feledték el, s hogy legalább ezt a szobor-Csokonait, úgy tűnik, sajátjuknak érzik a városlakók, mégis szomorúan kell

megállapítania, hogy ez a halhatalanságnak olyan formája, amelyre soha nem vágyott. Egykor úgy gondolta, az ünneplést a költészete miatt érdemli majd ki, ez a szobor azonban mintha eltakarná a fényt a versei elől. Mintha a szobor nem őt, a költőt jelentené, hanem a város rá formált tulajdonjogát fejezné ki – ami szintén megrázó élmény a számára, hiszen életében ennek csak az ellenkezőjét tapasztalhatta.

A helyet azonban, ahol szobrát fölállították, különösen szépnek találja, hiszen élénken él még emlékeiben a Kollégium környezetének gyerekkorában megtapasztalt képe, a sok-sok, sűrűn épített házacskaival, köztük a legelőre terelt barmok kitaposta széles csapással és a reggel-este fölvert porral. Amikor aztán a fél várost elpusztító nagy tűzvészben (1802) az öreg Kollégiummal, a nagytemplommal és mellette a verestoronnyal, meg az ő házukkal együtt ezek a házak is megégtek, a romok eltakarítása után a tanács többé nem engedett ide építkezni. Akkortól azonban lassan egyre elhanyagoltabb, gazverte, szeles, poros, sötét és közveszélyes tér lett belőle. A város néhány külföldet járt fia azonban, aki tovább látott a saját érdekénél, a saját kiskertjénél, s aki jövedelménél fogva is megengedhette magának a város tevőleges szépítését, úgy gondolta, hogy a tér parkosításával nemcsak a köztisztaságnak és közbiztonságnak tennének jót, hanem Debrecen városiasságát is emelnék. Nyilvános közteret akartak létrehozni, hogy a lakosságnak immár ne csak a kerti lugasokban vagy a piacon legyen módja egymással találkozni és beszélgetni. E beszélgetéseket pedig tematizálni is akarták azáltal, hogy a parkká alakított, virágokkal és díszfákkal beültetett, vaskerítéssel körbekerített és őrzött teret a város nagyjait ábrázoló szobrokkal népesítik be. Ez meglepően modern gondolat volt nemcsak Debrecenben, de Magyarországon általában is, ahol az emlékműszobrászat ekkor még szinte egyáltalán nem kapott lábra. Ezért nemcsak maga a szoborállítás ötlete, de az is épp ennyire meglepte Csokonait, hogy őt választották az első szobor modelljéül, hogy ő lenne a város erre legméltóbb fia. Ha ez megtörténhetett, akkor talán a Kollégium és a hivatalosság szigora és értetlensége enyhült vele szemben, gondolja Csokonai, s látja is, hogy helybeli és népi kultusza kezd általánossá, az egész magyar kultúrában érvényessé válni, hogy alakja és legendája immár a magyar irodalom egésze számára ihlető forrás és példa. A helybeli értelmiség számára mindez az elvesztett szabadságharc után különösen fontos lehetett, mert vigaszt és öngazolást jelentett a helyi múltban a nemzet nagyságát emelő alakokat felmutatni. Ez okból vált ekkortól az ő alakja is a Debrecen fontosságát hirdető szimbólummá.

Ilyen szimbólum volt a Kossuth által adományozott jelző, „a szabadság őrvárosa” is, amely ekkorra a város önképének alappillére lett, így elsőként természetesen ennek, a szabadság eszméjének akartak emléket állítani, az 1849. augusztus 2-án elvesztett csata

áldozatait sirató haldokló oroszlán alakjában. Igaz, mire Marschalkó János allegorikus szobra elkészült, az önkényuralom felerősödése miatt már félték azt felállítani, s a kutakodó karhatalom elől elfalazták a szobrot Vecsey építész pincéjében, ahonnan csak a kiegyezéskor (1867) került elő – ám a lassan alakuló parkban még akkor is ez volt az első szobor. Az oroszlán a század fordulóján ismét helyet változtatott, kiköltözött a Honvédtemetőbe, hogy helyét átadja a Vas Zsuzsinak, vagyis a debreceniek szobrása, Tóth András által alkotott pajzsos-fáklyás Hungária-szobornak (1902) – amely inkább idézte egy vaskos debreceni menyecske, mint a népet szabadságra vezető heroina alakját. Ha a szobor a szabadságeszményt nem is, a debreceniek nehézkességét és a művészethez való viszonyát pontosan kifejezte, gondolja Csokonai. Ezt a szembesülést azonban nem sokáig tűrhette a városi polgár, s a hatalmas asszonyságot rövid úton eltávolították – majd a háborúban beolvasztották – hogy helyére a konfliktusmentes, mert már máshol is álló Bocskai-szobor másolatát emeljék (1906). A kert további emlékművei egyházi jellegűek: a gályarabságra hurcolt református prédikátorok illetve a kollégium alapítványtevőinek emlékezetét őrzik, s egyéni szándékból és adományból valósultak meg. Az ő szobra azonban nem ezen a helyen áll, annak egy külön körbekerített kisebb kertet jelöltek ki a tér másik végében, az egykori zsidóváros helyén. Az ő kertjében kút, a másikban nagy víztározó medence is van, s mindkettőben padok állnak az akácok alatt.

A parkosítás és szoborállítás feladatát egy e célból alakult (1861) egyesület, az Emlékkert Társulat végezte, amely munkájáról vaskos jegyzőkönyvet vezetett. Ebbe belelapozva már Csokonai csodálkozása is mérséklődött volna, amint kiderül számára, hogy sem a szoborállítás ötlete, sem annak finanszírozása nem a várostól vagy az egyháztól, a Kollégiumtól tellett ki, hogy milyen kínosan lassan folydogált rá a pénz, mennyi bált, hangversenyt, tombolát és adománykérő akciót kellett rendezni a szoboralap összegyűjtéséhez, s hogy mennyire csak néhány ember mecénási hajlandóságán és ügybuzgóságán múlt végül a siker. Hogy mennyi egyéni küzdelmet, utazást, tárgyalást, levelezést és a hiányok állandó pótlását kívánta meg mind a kerttelepítés majd annak fenntartása, mind a szobor ügyének nyélbeütése, pályáztatása, tervbírálata majd megöntetése egy a művészetre csaknem érzéketlen városban. A terjedő anekdota szerint ugyanis a szoborminta minőségének megítélésénél az egyetlen szempont az lett volna, hogy „ha hasonlít, jó, ha nem hasonlít, akkor nem jó.” A közélet jeleseiből álló bíráló bizottság azonban saját szakértelme hiányának bevallása ellenére is addig járta körül a mintát, amíg javaslatai alapján az az ihlettől átszellemített sovány garabonciából jóllakott nemzeti költővé nem alakult, amíg önmaguk képére nem formálták.

A civil kezdeményezésből indult, s szinte egyéni akcióban megvalósított szobor végül a városnak hozott diadalt, s az ország közvéleménye szemében, egy pillanatra legalábbis, felülírta Kazinczy ítéletét – ám a régi helyett új, belső konfliktusokat támasztott. A szoboravatáson sem a Társulat elnöke, Csanak József kereskedő, sem maga a szobrász, Izsó Miklós nem jelent meg, s lassan a társadalom, a városvezetés megmozdítását reménytelennek ítéelő egyesület is megszűnt működni: a tervezett szoborpanteon lakója így maradt egyedül Csokonai.

A Fűvészkert, az Emlékkert és a Hatvan utcai temetőkert, a város első nyilvános kertjei ily módon mind Csokonai emlékezetének jegyében születtek, vagy az által lettek emlékhelyekké – a költő pedig e helyzetet látva is elmondhatja a túlvilágon elsőként kiejtett szavait:

„Semmi lettem? Óh, ez nem semmióé levés!

Álomnak sok, sőt tán az álmom vólt kevés.”

Szabó Anna Viola